

УДК 340.144(477)
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2025/2.130-10>

Марія МІРОШНИЧЕНКО, д-р юрид. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0001-8142-9340
e-mail: mariyami55@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Віталій КАРПІЧКОВ, канд. юрид. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0001-8529-1246
e-mail: job-univ@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ГЕНЕЗИС ДЖЕРЕЛ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА В КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЕТАПІВ ЙОГО ЕВОЛЮЦІЇ В УМОВАХ ПРАВОВОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Вступ. *Порушено актуальну проблему особливостей еволюції та розвитку джерел українського права на кожному з етапів його розвитку в контексті правової модернізації в Україні.*

Методи. *Керівною в науковому аналізі обрано концепцію синтезу української історії Михайла Грушевського з використанням системно-інформаційного, соціокультурного і системного підходів, які забезпечили комплексний підхід до моделювання генези джерел українського права з урахуванням особливостей правової модернізації в Україні в історичній перспективі за формулою "минуле – сучасне – майбутнє".*

Результати. *Представлена авторами модель етапів еволюції та розвитку українського права має кілька переваг з усталеними в науковій і навчальній літературі варіантами цього процесу. Підкреслено, що етапність забезпечує неперервність еволюційного процесу українського права на тлі суспільного, культурного розвитку та правового життя на теренах України. Наголошено, що в процесі аналізу особливостей еволюції та розвитку джерел українського права на кожному з етапів його історії слід концентрувати увагу, по-перше, на самоорганізаційних аспектах правового життя українського народу, присутності чи відсутності юридичних умов свободи особистості; по-друге, спостерігати спадкоємність між етапами.*

Висновки. *На основі проведеного дослідження визначено критерій поділу на етапи генези українського права та сформульовано тенденції в оновленні його джерел на сучасному етапі правової модернізації в Україні. Установлено, що, досліджуючи особливості модернізації права та генезис його джерел у межах кожного з етапів на тлі загального, історичного процесу правової модернізації в Україні, слід зосереджувати увагу на всьому спектрі соціально-економічного й духовного життя українського народу. Визначено, що основними тенденціями в розвитку українського права й оновленні його джерел в умовах, сприятливих для розбудови національної державності та національної правової системи, є актуалізація нормативного договору і правового звичаю як джерел права.*

Ключові слова: *державотворення в Україні, джерела права, види джерел права, історичний синтез, модернізація законодавства, правова модернізація, правова система, українське право, еволюція українського права, правовий менталітет.*

Вступ

Актуальність дослідження. Правова модернізація прямо впливає на оновлення джерел права. При цьому актуальним є науковий аналіз її тенденцій в історичній перспективі за формулою "минуле – сучасне – майбутнє". Його результати мають практичне значення для усвідомлення, що правова модернізація не тотожна модернізації законодавства.

Постановка проблеми. Проблематика еволюції та розвитку джерел українського права неодноразово ставала предметом наукових дискусій як в історичній, так і в історико-правовій науці, не лише у вітчизняній, а й у зарубіжній. Історіографія проблеми доволі велика і вимагає окремого наукового дослідження. Проте узагальнений її аналіз свідчить, що питання генези джерел українського права в контексті загальної характеристики етапів його еволюції в умовах правової модернізації в Україні не потрапило в поле зору науковців.

Об'єктом дослідження є розвиток джерел українського права у просторово-синхронному і процесуально-діахронному вимірах.

Мета та завдання дослідження спрямовані на виявлення загальних тенденцій у розвитку українського права й оновлення його джерел за формулою "минуле – сучасне – майбутнє", сприятливих для розбудови національної державності й національної правової системи, з урахуванням особливостей правової модернізації в Україні на кожному із історичних етапів генези українського права.

Методи

Для досягнення мети використано системно-інформаційний підхід, який забезпечив стратегію дослідження у частині неперервності етапів генезису українського права та спадковості його джерел. Соціокультурний підхід заклав наукові підмурівки пояснення особливостей правової модернізації в Україні. Керівні принципи системного підходу покладено в основу моделювання неперервного процесу еволюції українського права з урахуванням умов, які сприяли новелізації його джерел у структурно-функціональному вимірі.

Результати

Пізнавальний потенціал поняття "правова модернізація" розкривається у зв'язку з поняттями "модернізація суспільства", "модернізація права", "правова ідеологія". У сукупності вони забезпечують комплексний аналіз змін, яких зазнає суспільство, право, держава в умовах модернізації. За їх допомогою, по-перше, можна пояснити суперечливий процес неперервного розвитку українського права, для якого характерний своєрідний симбіоз правового звичаю і закону в умовах, коли територія України та її народ були "розірвані на шматки" Російською, Австрійською, Австро-Угорською та комуністичною (СРСР) імперіями; по-друге, переконались у неперервності розвитку українського права за умов дискретного розвитку української державності, керуючись тезою, що право історично і логічно передує державі, отже, може еволюціонувати й

© Мірошніченко Марія, Карпичков Віталій, 2025

розвиватися поза державою. Цей процес тримається на "трьох китах": правонаступність, спадкоємність права і спадкоємність у праві. Правонаступність забезпечується успадкуванням джерел права (поряд з їх оновленням), спадкоємність права – практично незнищенністю звичаєвого права, спадкоємність у праві – правовою традицією (традицією права) (Мірошніченко, 2019; Захарченко, & Мірошніченко, 2024, с. 48–52). Причиною правової модернізації є модернізація права. Причиною модернізації права є модернізація суспільства.

Модернізація як об'єктивний фактор оновлення джерел права розпочалась у Західній Європі з промисловим переворотом (XVI ст.), кульмінації досягла в XIX–XX ст. В Україні цей процес прогресував із середини XVII ст., коли відбулась Українська національна революція. За характером це була буржуазна революція, у ході якої закладались підвалини у процес національного державотворення і націєтворення в Україні (Мірошніченко, 2019). Із цього періоду й розпочинається процес правової модернізації з відповідними історичними етапами ґенези українського права та новелізація його джерел.

З огляду на мету та методи нашого дослідження слід зауважити таке: аналізуючи особливості еволюції та розвитку джерел українського права, на кожному з етапів його історії варто зосереджуватися, по-перше, на самоорганізаційних аспектах правового життя українського народу, присутності чи відсутності юридичних умов свободи особистості. Це головна проблема, що перебуває сьогодні в центрі державно-правового дискурсу і визначає ставлення людей до правових цінностей у глобалізованому світі. По-друге, слід мати на увазі: усі види джерел права перебувають у тісній взаємодії, що обумовлюється єдністю завдань, які спрямовані на упорядкування суспільних відносин. По-третє, важливою ознакою у розвитку й запозичень у джерелах права є правонаступність. У ґенезі джерел українського права правонаступність виражається в тому, що вони в історичній перспективі зберігали актуальність, оскільки були інтегровані в простір правового життя інших держав, до складу яких входили українські етнічні території (Захарченко, & Мірошніченко, 2024, с. 48–52).

Юридична наука і практика знають такі джерела позитивного права, які використовуються в різних країнах: 1) нормативно-правовий акт; 2) юридичний прецедент; 3) нормативний договір; 4) правовий звичай; 5) юридична доктрина.

Для нас значний інтерес становить розгляд відношення між різними джерелами українського права на кожному з етапів його еволюції в епоху модернізації. Представлений нижче варіант етапів еволюції та розвитку українського права має кілька переваг із традиційними уявленнями про його історію. Він дає змогу: по-перше, "вписати" історичний процес розвитку українського права в контекст загальносвітової історії, зберігаючи властиву йому специфічність і багатоекторність, при цьому враховуються особливості правової динаміки як західноєвропейських країн, так і тих імперських структур, складником яких були землі України; по-друге, спостерігати спадкоємність між етапами. Критерієм спадкоємності є процесуальна динаміка, тобто неперервність еволюції українського права в історичному часі (Мірошніченко, 2019).

Основні етапи такі: 1) формування системи українського загальнодержавного національного права (сер. XVII – пер. чверть XIX ст.); 2) етап юридичної

централізації загальноімперського права та юридизації суспільного життя за відсутності легальних, гарантованих державою умов для системного розвитку українського права (XIX – поч. XX ст.); 3) відродження принципів українського національного права і формування національного конституційного законодавства на принципах органічного конституціоналізму (1917–1921); 4) етап руйнації гуманістичної сутності українського права шляхом "вульгарної рецепції" більшовицького принципу революційної законності та ствердження у правовій системі України ідеології юридичного позитивізму (позитивізму волі суверена й етатистського трактування права) у гіперболізовано класовій інтерпретації (1917 р. – кінець 80-х рр. XX ст.); 5) ствердження гуманістичних цінностей ліберально-демократичної цивілізації і повернення до традиційного для українського народу людиновимірному типу правової системи (16 липня 1990 р. і по сьогоднішній день). Коротко зупинимось на аналізі кожного з етапів.

1. *Формування системи українського загальнодержавного національного права* (сер. XVII – поч. XIX ст.) відповідає періоду української історії, що ознаменувалась національною революцією, виникненням, розвитком і занепадом української держави Військо Запорозьке (1648 р. – кінець XVIII ст.). Етап ознаменувалась, по-перше, прийняттям першої у світовій практиці конституціоналізму конституції національної української держави (історичний тип із назвою Військо Запорозьке, у публіцистиці – Гетьманщина). Мовимо про Конституцію Пилипа Орлика "Пакти і конституції прав і вольностей Війська Запорозького...", схвалена 5 квітня 1710 р.; по-друге, широкомасштабною систематизацією чинного на Лівобережній Україні права, яка здійснювалась в умовах експансіоністської, централізаторської та уніфікаторської політики російського самодержавства, поступового поширення загальної системи імперського законодавства на українські землі та остаточного знищення абсолютизмом залишків української державності на цій території в кінці XVIII ст. Поширення загальноімперської системи законодавства на українські землі тривало майже століття і в такій послідовності: на початку XVIII ст. вводились у дію лише ті нормативні акти царської влади, які видавались для української території (як і для інших загарбаних царизмом територій); у першій чверті XVIII ст. активізувався процес прийняття правових актів спеціально для України та введення в дію на теренах України актів загальноімперського значення; у другій половині XVIII ст., після остаточного скасування гетьманства, нормативні акти місцевого походження були заміщені загальнодержавним імперським законодавством. Мовимо про, власне, процес юридичної експансії на українські землі за посередництвом законів Російської імперії. Особливо активні зміни в українському праві відбулися у 20-х рр. XVIII ст., після гетьманування І. Скоропадського, коли в Гетьманщині набули чинності норми права російського походження. Зокрема, М. Брайчевський наголошував на реакційному характері поглинання Гетьманщини Московщиною: "На середину XVII ст. Україна була країною, в якій буржуазні елементи виступали досить рельєфно і починали відігравати роль головного фактору в історичному розвитку. Ці елементи логікою нового порядку були штучно задушені; вони виявилися неспроможними протистояти злагодженій і добре озброєній феодалській машині царської Росії" (Брайчевський, 1972, с. 66). Переважна більшість нововведень стосувалась

кримінального і кримінально-процесуального права, наприклад укази Петра I від 5 листопада 1723 р. "Про форму суду", який поширився на територію Гетьманщини у 1730 р., а також від 13 травня 1754 р. "Про втікачів". Широко застосовувалися укази від 12 жовтня 1760 р. "Про заміну смертної кари вічною каторгою", від 10 лютого 1763 р. "Про строки вирішування кримінальних справ", від 20 грудня 1763 р. "Про необхідність застосування "Воїнського уставу" у козацьких військових справах", від 3 квітня 1773 р. "Про застосування судами кар за шахрайство і злочинство", від 3 квітня 1781 р. "Про злочинство" та ін.

2. *Етап юридичної централізації права та юридизації суспільного життя* за відсутності легальних, гарантованих на державному рівні, умов для системного розвитку українського права (XIX – поч. XX ст.) відповідає періоду російсько-австрійського панування та національного відродження на українських землях (кінець XVIII ст. – 1917 р.). Це етап посилення впливу зовнішнього деструктивного політичного чинника на процес культурного, політичного і правового життя українського народу. У результаті на початку XIX ст. на західноукраїнських землях запанувала австрійська система права. На Лівобережжі, Слобожанщині, Південній Україні – загальнодержавне законодавство Російської імперії. На цьому етапі розвиток права на українських землях визначався спільними для Росії, Австрії та Австро-Угорщини процесами. З одного боку, на тлі наймовірних зусиль влади зберегти абсолютизм поглиблювалась криза феодално-кріпосницьких відносин, а з іншого – назрівала об'єктивна потреба у проведенні буржуазних реформ на основі правової ідеології Просвітництва. У контексті цього суперечливого, двоєдиного процесу особлива роль відводилась систематизації місцевого звичаєвого права та загальнодержавного законодавчого матеріалу з метою зведення їх у єдині збірники законодавчих актів – кодекси, книги, зібрання цивільного, кримінального, процесуального, конституційного права тощо. Згодом у межах цих систематизованих зводів відповідно до потреб юридичної практики здійснювалось упорядкування і структурування нормативного матеріалу за певними критеріями класифікації норм права. Переважно використовувалися критерії за предметом правового регулювання, функціями в механізмі правового регулювання та характером норм права.

На цьому етапі особливо негативний вплив на розвиток українського права чинили події 30-х рр. XIX ст., що відбувалися в межах Російської імперії. Тоді чітко виявилась тенденція до цілеспрямованого знищення українського національного права шляхом юридичної централізації. На терени України було поширено "Звід законів Російської імперії". Важливо зауважити, що "Звід" уміщував переважно норми феодалного права, отже, став гальмом на шляху модернізації українського права, але не його джерел. Було проголошено закон (воля абсолютного монарха, утілена у різних формальних актах), що стало новелою.

На західноукраїнських землях початок XIX ст. ознаменувався утвердженням системи австрійського права. В Австрійській та Австро-Угорській імперіях, хоч вони були багатонаціональними політичними структурами з абсолютистською формою урядування (спадковий монарх зосереджував у своїх руках усю повноту влади), усе ж, на відміну від Російської імперії, державність мала договірний характер, особливо в період із другої пол. XVIII – пер. пол. XIX ст., коли набуло

розвитку державне, конституційне право. Тенденція до договірного характеру держави посилювалась після революції 1848 р.

Загалом у XIX ст. Україна, здається, майже вичерпала власний потенціал самодостатнього правового розвитку і як державне утворення припинила існування. На політичному рівні було знівельовано всі можливості для розвитку легальних, гарантованих на державному рівні інституційних умов для системного розвитку джерел власне українського права. Проте універсальне і культурно-особливе (національне) у ціннісному його вимірі й надалі знаходило вираження в ідеальному джерелі права – правовій свідомості. Щоб переконатися в наведеному, варто звернути увагу на розвиток української державно-правової думки того часу, яка розвивалась переважно на теоретичному рівні (одна з форм буття правової свідомості) завдяки зусиллям М. Костомарова, С. Подолинського, О. Терлецького, І. Франка, Ю. Бачинського, Л. Українки, О. Єфименко та ін. Раціоналістичне осмислення держави і права як соціальних інститутів українськими філософами, юристами, політичними й релігійними діячами спрямовувалося в русло конституційної регламентації державного устрою та політичного режиму, прав і свобод людини, взаємовідносин особи, громадянського суспільства і правової держави. У цей час була змістовно поглиблена доктрина українського конституціоналізму, започаткована невідомим автором "Історії русів" кінця XVIII ст. і в наступну історичну добу збагачена проектами конституційних перетворень Г. Андрузького, М. Драгоманова, С. Дністрянського, В. Кучабського та ін. Вона поповнилась науковим доробком всевітньо відомих учених-правників О. Кістяківського і Б. Кістяківського, М. Владимирського-Буданова та ін. Важливо зауважити, що українські автори концепцій про право і державу випереджали багатьох мислителів Західної Європи в розробленні проблем природного права, ідей демократичної держави громадянського суспільства, панування в державі закону, місцевого самоврядування. У співвідношенні держави й особистості переважна більшість із них на перше місце ставили інтереси людини, а метою держави вважали забезпечення прав і свобод кожного індивіда, перед яким держава має цілу низку обов'язків. Зокрема, саме в Україні розпочалася творча діяльність Л. Петражицького – всевітньо відомого засновника психологічної школи права. У Київському університеті св. Володимира зусиллями І. Даниловича, М. Іванишева та їхніх учнів склалася одна з найкращих у Російській імперії школа істориків права. З критикою царського кримінального законодавства із загальнодемократичних позицій, палкою прихильністю до ідеї скасування смертної кари й дослідженнями звичаєвого права виступав О. Кістяківський, який створив теорію прогресивного конституціоналізму. Одним з перших у Росії поборників популярної сьогодні концепції правової держави став Б. Кістяківський. Професор Київського університету М. Владимирський-Буданов започаткував традицію дослідження західно-руського права періоду Великого князівства Литовського і Речі Посполитої як самостійної правової системи. Значний внесок у дослідження українського звичаєвого права здійснила історикня О. Єфименко. Оригінальну національно-державницьку концепцію з ідеєю розвитку звичаєвого права створив відомий у наукових колах свого часу правознавець, професор цивільного права в університетах Львова і Праги, автор проекту Конституції ЗУНР (1918)

С. Дністрянський (Мірошніченко М., & Мірошніченко В., 2007, с. 164–171).

Отже, на зазначеному етапі здавалося, що зі зникненням умов для розвитку національної державності мали б зникнути (у позитивістській інтерпретації) й умови для розвитку українського права та національної правової системи. Проте з огляду на вищевикладене – це не так. Можна говорити про припинення дії окремих правових норм чи правових принципів, але неправильно було б вести мову про зникнення правової свідомості, правового (юридичного) менталітету, правової культури, правових традицій і правових звичаїв, усього того, що становить важливий компонент будь-якої інтегрованої національної правової системи.

3. *Етап відродження українського національного права і формування національного конституційного законодавства* на принципах органічного конституціоналізму (1917–1921). Цей етап відповідає періоду національно-демократичної революції початку ХХ ст. та боротьби за возз'єднання українських земель (1917–1921). Він ознаменувався вектором розвитку в напрямі відродження принципів національного права, формування національного законодавства і конституційної доктрини соціальної правової держави. Свідченням цього є конституційний проект М. Грушевського, втілений у державотворчу практику УНР: Конституція УНР (квітень 1918), Конституція ЗУНР (листопад 1918), проект Конституції ЗУНР С. Дністрянського (1920), конституційний проект М. Міхновського тощо. Зокрема, Конституції УНР і ЗУНР (1918) розроблялися на основі ідей природних прав людини, народного й національного суверенітетів, національно-персональної автономії, формальної рівності громадян перед законом незалежно від статі, віри, національності, майнового і податкового стану. Це були актуальні для буржуазної демократії ідеї, але вони органічно перепліталися з ментальними рисами українського народу, його прагненнями і сподіваннями свободи й справедливості в достоту гуманістичному їх розумінні як основні правові цінності.

4. З утвердженням на початку ХХ ст. в Україні комуністичного режиму в розвитку українського права розпочався *етап руйнації гуманістичної сутності українського права* шляхом "вульгарної рецепції" більшовицького принципу революційної законності та ствердження в правовій системі України ідеології законницького позитивізму (позитивізму волі суверена й етатистського трактування права) у гіперболізовану класову інтерпретації (1917 – кінець 80-х рр. ХХ ст.). На цьому етапі юридичні норми утворювались під безпосереднім впливом більшовицької ідеології. Запанувала концепція превентивного залякувального терору. Функції чинного права обмежувались винятково контролем за поведінкою особистості, але не забезпеченням її свободи. Формувалась система викривлених правових цінностей, мало дотичних до інтересів людини й людського виміру правового порядку. З утвердження панування на українських землях злочинного, тоталітарного комуністичного режиму й на тлі тотальної русифікації український народ втратив можливість вільного розвитку своєї культури і національного права. На цьому етапі в системі джерел позитивного права домінував нормативно-правовий акт, проте офіційно визнавались і такі джерела права, як санкціонований державою звичай і нормативний договір. І звичай, і нормативний договір усе ж мали обмежене застосування. З укріпленням тоталітарного режиму

сфера дії звичая звужувалась. Обмежене використання нормативного договору пояснюється відсутністю рівноправних суб'єктів майнових відносин, домінуючою роллю держави та надмірною централізацією. Для прикладу, навіть широко використовувані державою з перших років радянської влади як джерело трудового права колективні договори швидше нагадували нормативно-правові акти, оскільки в односторонньому порядку виражали державну волю. Значний вплив на розвиток джерел права, на законодавство і правозастосовну практику мала доктрина.

5. З розпадом комуністичної імперії в Україні запанувала *доба національного відродження*. У розвитку правової системи України розпочався етап утвердження гуманістичних цінностей ліберально-демократичної цивілізації і повернення до традиційного для українського народу людиновимірного типу національної правової системи. Етап започатковано 16 липня 1991 р. проголошенням Верховною Радою УРСР "Декларації про державний суверенітет", підтверженої Актом про незалежність України 24 серпня 1991 р. і Всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 р. Утім, на теоретико-доктринальному рівні поки що бракує системного методологічного і теоретичного поглядів на проблему правового розвитку України в руслі конструктивно критичного вивчення успадкованого від попередніх поколінь правового досвіду. Водночас цей досвід засвідчує, що за своїми родовими та історично-ментальними характеристиками право України завжди вирізнялось гуманістичними рисами, а правова система потенційно за правовим стилем тяжіла до людиновимірного типу національних правових систем (Мірошніченко, 2007).

У сучасних умовах розвитку правової системи України йде інтенсивний процес модернізації законодавства. Це раціональний і цілеспрямований процес змін і удосконалень відповідно до найновіших вимог у розвитку всіх сфер суспільного життя і, найголовніше, економічних відносин. Водночас варто зауважити, що реформування законодавства може стосуватися лише форми, не торкаючись сутності процесу. Так, згідно з аргументованими висновками науковців, у сучасних умовах правової реформи в Україні багато нових законів мають прогалини, характеризуються елементарним недоопрацюванням, часто приймаються з грубими порушеннями Конституції та законотворчої процедури. У сучасних умовах правової модернізації в Україні продовжує залишатись домінуюче значення нормативно-правового акту й закону як джерел права. Відповідно, у сучасній літературі справедливо, на наш погляд, оцінюється нинішній стан системи законодавства як неефективний. Із часу проголошення незалежності створений масив нормативних актів, які врегульовують широку сферу правових відносин, проте всі вони слабо систематизовані, підготовлені, переважно на низькому рівні юридичної техніки й фінансово-економічного забезпечення, що заважає ефективному функціонуванню механізму права.

Поряд із нормативно-правовим актом утвердився як джерело права нормативний договір. У приватному праві він набув розвитку у вигляді колективних угод і договорів. Незважаючи на те, що нормативні договори існували й у радянський період, у сучасних умовах, наприклад у трудовому законодавстві, колективні договори й угоди стали реальним механізмом волевиявлення учасників трудових відносин. Державні органи при укладенні угоди мають статус рівноправного

партнера, а не диктатора, як це було в радянський період. Зростає роль судової правотворчості, що, у першу чергу, пов'язано з діяльністю Конституційного Суду з відміни норм законодавства, які суперечать Конституції України. Постанови Пленуму Верховного Суду з конкретних справ фактично стають прецедентами й використовуються судами з винесення аналогічних рішень. При цьому постанови Конституційного Суду за юридичною силою перебувають над законодавством, а постанови Пленуму Верховного Суду мають підзаконний характер. Доктрина в сучасних умовах правової модернізації в Україні остаточно не утвердилась як джерело права через відсутність єдиної концепції праворозуміння.

Зміни в праві, трансформація правової системи, розвиток місцевого самоврядування спричинили прогалини в законодавстві, відповідно, виникла потреба у використанні звичаєвого права. На підтвердження цієї тези можна посперечатися на позицію Конституційного Суду України, висловлену в рішенні від 02.11.2004 р. у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності до Конституції України (конституційності) положень ст. 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). Як зазначається у абзаці другому п. 4.1 мотивувальної частини рішення, "одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства" (Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 69 Кримінального кодексу України, 2004). Безумовно, що Конституційний Суд України не вповноважений визначати коло питань, які мають бути врегульовані законом, а які – іншими соціальними регуляторами. Проте сам факт визнання звичаю важливим складником у структурі принципу верховенства права, а отже, і регулятором суспільних відносин у системі джерел права значно посилює і конкретизує нормативний, виховний, інформаційний, соціальний і ціннісно-орієнтаційний вплив права на суспільні відносини загалом і поведінку людей зокрема. І найголовніше, визнання як соціального регулятора звичаю відкриває шлях до формування і закріплення в різних сферах діяльності звичаєвого права як самостійної системи, а не окремо розрізнених звичаїв чи правових звичаїв.

Загалом зміни в системі джерел права України на сучасному етапі державотворення пов'язані з відмовою від характерних для радянської командно-адміністративної системи урядування методів правового регулювання (від домінування імперативного методу в усіх галузях права до диференціації методів правового регулювання: імперативний метод – для публічного права, диспозитивний – для приватного) і звуження сфери державної регламентації. Це й дозволило, крім нормативно-правових актів, широко використовувати інші джерела права.

Отже, вивчаючи особливості модернізації права та генезис його джерел у межах кожного з етапів на тлі загального, історичного процесу правової модернізації в Україні, слід зосереджувати увагу: по-перше, на всьому спектрі соціально-економічного й духовного життя українського народу, у тому числі у площині масової психології, що включає ментальні уявлення про справедливість (духовний аспект важливий з огляду на

сучасні процеси глобалізації та розвитку інформаційного суспільства, що робить духовну сферу визначальним чинником суспільних процесів розвитку у XXI ст.); по-друге, на соціальних суб'єктах модернізації, їхній зацікавленості у створенні правової інфраструктури, яка б забезпечила розвиток інституту приватної власності на основні засоби виробництва, а суб'єкти модернізації – це еліта, від якої залежить її успіх, чи навпаки; по-третє, наявності чи відсутності дискримінаційної системи майнових прав і здатності (чи навпаки) суб'єктів модернізації продукувати капітал, який, за оцінкою відомого латиноамериканського економіста Ернандо де Сото, є "...наріжним каменем прогресу" (Ернандо де Сото, 2009).

Дискусія і висновки

Ключовим критерієм особливостей модернізації джерел права з урахуванням особливостей правової модернізації в Україні на кожному з історичних етапів генези українського права є відсутність чи присутність юридичних умов свободи особистості (це головна проблема, що перебуває сьогодні в центрі державно-правового дискурсу й визначає ставлення людей до правових цінностей у глобалізованому світі).

Основними тенденціями в розвитку українського права й оновленні його джерел в умовах, сприятливих для розбудови національної державності й національної правової системи, є такі:

- актуалізація нормативного договору як джерела права;

- правовий звичай був і залишається у структурі національного права тією ідеальною основою, аналіз якої допомагає усвідомити онтологічні значення, які структурують реальність правового життя. У своїх найважливіших змістових аспектах він відображає не тільки рівень правової свідомості та правової думки, а й відпрацьовані тисячоліттями архетипні й ментальні уявлення народу про справедливість;

- поряд із традиційними галузями права – кримінальним і цивільним – доволі динамічно розвивається конституційне право на основі фундаментальних засад органічного конституціоналізму та принципів верховенства права і розподілу влад.

Перспектива дослідження. Як джерело позитивного права та критерію справедливого законодавства у правовій системі України утвердило себе природне право. Виникли сприятливі умови для формування системи приватного права, джерелом якого традиційно визнаються права людини. Інститут природних прав людини зазнає трансформації, зміст якої виражений у відношеннях понять "права людини" і "людські права". Одні науковці ототожнюють ці поняття, інші – застерігають від ототожнення. Ця проблема має розв'язуватись на парадигмальному рівні в контексті євроінтеграційних процесів в Україні. Їй ми плануємо присвятити свої наукові дослідження в найближчій перспективі.

Внесок авторів: Марія Мірошніченко – концептуалізація, методологія, емпіричне дослідження, збирання емпіричних даних та їх валідація, аналіз джерел; Віталій Карпичков – емпіричне дослідження, аналіз джерел, підготовка огляду літератури й теоретичних засад дослідження.

Джерела фінансування. Це дослідження не отримало жодного гранту від фінансової установи в державному, комерційному або некомерційному секторах.

Список використаних джерел

Брайчевський, М. Ю. (1972). *Присядання чи возз'єднання?: критичні зауваги з приводу однієї концепції*. Нові дні.

Ернандо де Сото. (2009). *Загадка капіталу. Чому капіталізм перемагає на Заході і ніде більше*. Ніка-Центр.

Захарченко, П. П., & Мірошніченко, М. І. (2024). *Історія українського права і держави: від витоків до кінця XVIII ст.* ВПЦ "Київський університет".

Мірошніченко М. І. (2019). *Історія українського права: Джерела*. Ч. 2. Друкарік.

Мірошніченко, В. І., & Мірошніченко, М. І. (2007). *Історія вчень про державу і право*. Атіка.

Мірошніченко, М. І. (2007). *Генезис національних правових систем: теоретико-методологічний аспект*. Атіка.

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності до Конституції України (конституційності) положень ст. 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). Справа № 1-33/2004/ 2 листопада 2004 року. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text>

References

Braichevsky, M.Yu. (1972). *Accession or reunification?: critical remarks on one concept*. New Days [in Ukrainian].

Maria MIROSHNYCHENKO, DSc (Law), Prof.

ORCID ID: 0000-0001-8142-9340

e-mail: mariyami55@ukr.net

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Vitaly KARPICHKOV, PhD (Law), Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0001-8529-1246

e-mail: job-univ@ukr.net

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional submission of the Supreme Court of Ukraine on the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the provisions of Art. 69 of the Criminal Code of Ukraine (case on the imposition of a more lenient sentence by the court). Case No. 1-33/2004/ November 2, 2004 [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text>

Hernando de Soto. (2009). *The Riddle of Capital. Why Capitalism Wins in the West and Nowhere Else*. Nika-Center.

Miroshnychenko, M. I. (2007). *Genesis of national legal systems: theoretical and methodological aspect*. Atika [in Ukrainian].

Miroshnychenko, M. I. (2019). *History of Ukrainian Law: Sources. Guide to Independent Work*. Part 2. Drukaryk [in Ukrainian].

Miroshnychenko, V. I., & Miroshnychenko, M. I. (2010). *History of doctrines about the state and law*. Atika [in Ukrainian].

Zakharchenko, P. P., & Miroshnychenko, M. I. (2024). *History of Ukrainian Law and State: from the Origins to the End of the 18th Century*. PPC "Kyiv University" [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 31.07.25

Прорецензовано / Revised: 09.09.25

Схвалено до друку / Accepted: 25.09.25

THE GENESIS OF THE SOURCES OF UKRAINIAN LAW IN THE CONTEXT OF THE EVOLUTIONARY STAGES OF LEGAL MODERNIZATION IN UKRAINE

Background. *The current issue of the peculiarities of the evolution and development of the sources of Ukrainian law at each stage of its development, in the context of legal modernization in Ukraine, is addressed.*

Methods. *The guiding concept in the scientific analysis was chosen as the concept of synthesis of Ukrainian history by Mykhailo Hrushevsky using the methods of system-information, socio-cultural and systemic approaches, which provided a comprehensive approach to modelling the genesis of the sources of Ukrainian law, taking into account the peculiarities of legal modernization in Ukraine in a historical perspective according to the formula "past-present-future".*

Results. *The model of the stages of evolution and development of Ukrainian law presented by the authors has several advantages over the variants of this process established in the scientific and educational literature. It allows, first, to "fit" the historical process of the development of Ukrainian law and its sources into the context of world history, while preserving its inherent specificity and multi-vector nature. At the same time, the peculiarities of the legal dynamics of both Western European countries and those imperial structures of which the lands of Ukraine were a part are taken into account; second, to observe continuity between stages. It is emphasized that the stage-by-stage nature ensures the continuity of the evolutionary process of Ukrainian law against the background of social, cultural development and legal life in the territories of Ukraine.*

Conclusions. *Based on the research, the criterion for dividing into stages of the genesis of Ukrainian law was determined and trends in updating its sources at the current stage of legal modernization in Ukraine were formulated. It was established that when studying the features of the modernization of law and the genesis of its sources within the framework of each of the stages against the background of the general, historical process of legal modernization in Ukraine, attention should be focused on the entire spectrum of the socio-economic and spiritual life of the Ukrainian people. It has been determined that the main trends in the development of Ukrainian law and the renewal of its sources in conditions favourable for the development of national statehood and the national legal system are the actualization of the normative contract and legal custom as sources of law. Legal custom was and remains the ideal basis for the structure of national law, the analysis of which helps to realize the ontological meanings that structure the reality of legal life.*

Keywords: *state formation in Ukraine, sources of law, types of sources of law, historical synthesis, modernization of legislation, legal modernization, legal system, Ukrainian law, evolution of Ukrainian law, legal mentality.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.